

Χτίζοντας τη δημόσια ιστορία στο χώρο. Η περίπτωση των μνημείων της Κομοτηνής

Η εξέλιξη που έχει λάβει τα τελευταία χρόνια η συζήτηση για τη δημόσια ιστορία οφείλεται εν πολλοίς στην τεράστια ανάπτυξη των ΜΜΕ (έντυπων και ηλεκτρονικών), του Διαδικτύου και άλλων μέσων -όπως ο κινηματογράφος- που επηρεάζουν καθοριστικά τη δημόσια σφαίρα και το συλλογικό φαντασιακό μιας κοινωνίας ή μιας κοινωνικής ομάδας. Την ιδιαίτερη ανάπτυξη της δημόσιας ιστορίας είχε ήδη προβλέψει ο Michel de Certeau θεωρώντας ότι η ακαδημαϊκή ιστορία θα έπαυε βαθμιαία να συνιστά τον αποκλειστικό αλλά και τον πιο καθοριστικό φορέα στην απόδοση νοήματος στο παρελθόν, καθώς η επιστημονική ιστοριογραφία θα έχανε το αποκλειστικό προνόμιο της κατασκευής αφηγήσεων για το παρελθόν¹. Η ακαδημαϊκή ιστοριογραφία, ωστόσο, είχε και παλαιότερα να αντιμετωπίσει ανάλογους «ανταγωνιστές». Πριν από την «εισβολή» αυτών των μέσων προβολής και διαχείρισης της ιστορίας τόσο από ειδικούς όσο και από μη ειδικούς, τον βασικότερο ρόλο στη διαμόρφωση της επίσημης δημόσιας αντίληψης για την ιστορία και το παρελθόν είχαν τόσο η δημόσια εκπαίδευση όσο και η προβολή της ιστορικής μνήμης στο χώρο. Στη δεύτερη περίπτωση, το σημαντικότερο ρόλο έπαιζαν -και εξακολουθούν να παίζουν- οι διάφοροι «μνημονικοί τόποι»² και ιδιαίτερα τα μνημεία.

Το ζήτημα των μνημείων, που θα μας απασχολήσει εδώ, απαιτεί κατά την άποψή μας μια περισσότερο σύνθετη προσέγγιση στο πλαίσιο της ανθρωπολογίας του χώρου. Στην κλασική της εκδοχή η κοινωνική ανθρωπολογία αντιμετώπιζε το χώρο ως το ουδέτερο εκείνο πλαίσιο πάνω στο οποίο εκτυλισσόταν η ανθρώπινη δράση. Ωστόσο ήδη από τη δεκαετία του 1970 και την πρωτοποριακή συμβολή του Henri Lefebvre έγινε κατανοητό ότι «οι κοινωνικές σχέσεις της παραγωγής έχουν κοινωνική ύπαρξη εφόσον υπάρχουν στο χώρο, προβάλλονται, εγγράφονται στο χώρο ενώ τον παράγουν»³. Αυτή η λεγόμενη «χωρική στροφή»⁴ -όχι μόνο της κοινωνικής ανθρωπολογίας αλλά των κοινωνικών επιστημών γενικότερα- έθεσε επιτακτικά το ζήτημα της υλικότητας των κοινωνικών σχέσεων που καλούνται οι επιστήμες αυτές να μελετήσουν. Στη μετεξέλιξη της επιστημονικής συζήτησης και

¹ Βλ. τη σχετική πραγμάτευση που κάνει ο Γ. Κόκκινος, *Η σκουριά και το πυρ. Προσεγγίζοντας τη σχέση ιστορίας, τραύματος και μνήμης*, Gutenberg, Αθήνα 2012, 35

² Για τον όρο βλ. P. Nora, "Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire", *Representations* 26 (1989), 7-24.

³ H. Lefebvre, *La production de l'espace*, Anthropos, Paris 2000 [1974], 153-154.

⁴ Τον όρο χρησιμοποιούν οι Κ. Γιαννακόπουλος – Γ. Γιαννιτσιώτης, «Εισαγωγή: Εξουσία, αντίσταση και χωρικές υλικότητες», στο Κ. Γιαννακόπουλος – Γ. Γιαννιτσιώτης (επιμ.), *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη. Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, Αλεξάνδρεια και Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Αθήνα 2010, 14, όπου και συνοπτική συζήτηση για το ζήτημα.

υπό το πρίσμα της μετανεωτερικότητας διαπιστώθηκε ότι η σχέση ανάμεσα στο χώρο και τις κοινωνικές σχέσεις είναι τελικά αμφίδρομη: η εγγραφή των κοινωνικών σχέσεων στο χώρο έχει ως αποτέλεσμα την παραγωγή νέων κοινωνικών σχέσεων καθορισμένων σε μεγάλο βαθμό από την ίδια τη συγκρότηση του χώρου ως κοινωνικού προϊόντος. Στο πλαίσιο αυτό ο Bruno Latour⁵ εισηγήθηκε την έννοια του «ομιλούντος γεγονότος» για να περιγράψει τα υλικά σημεία του χώρου ως «δρώντα υποκείμενα», ενώ άλλοι σημαντικοί στοχαστές όπως ο Pinney και ο Appadurai μίλησαν για την «κοινωνική ζωή» ή τη «βιογραφία» των αντικειμένων⁶. Έτσι, στην πραγματικότητα η «χωρική στροφή» είχε ως αποτέλεσμα να γίνει κατανοητή η διαλεκτική σχέση ανάμεσα στους ανθρώπους και τα πράγματα, αφού «τα πράγματα που κατασκευάζουν οι άνθρωποι, διαμορφώνουν τους ανθρώπους»⁷. Στο πλαίσιο αυτό, λοιπόν, τα μνημεία μπορούν να γίνουν κατανοητά ως «δρώντα υποκείμενα» που διαμορφώνουν ένα είδος «ηθο-τοπίων» (moral landscapes), όπως εισηγείται η Setten⁸, καθώς προτείνουν ή συχνά επιβάλλουν συγκεκριμένες συμπεριφορές.

Ωστόσο, αν τα υλικά σημεία εγγράφουν γενικά στο χώρο κοινωνικές σχέσεις και ταυτόχρονα παράγουν κοινωνικές σχέσεις, τότε τα μνημεία μας εισάγουν σε μια από τις ειδικότερες εκφάνσεις αυτής της διαδικασίας που αφορά το δημόσιο χώρο. Ποιος είναι ο φορέας της ίδρυσης ενός μνημείου στο δημόσιο χώρο και τι είδους λειτουργίες επιδιώκει να επιτελέσει; Η ίδρυση ενός μνημείου στο δημόσιο χώρο παραπέμπει ευθέως στην εξουσία εκείνη που έχει τη δυνατότητα διαχείρισης του δημόσιου χώρου, επομένως και την εξουσιοδότηση να το πράξει. Με άλλα λόγια είτε το κράτος και οι διάφορες θεσμικές εκδοχές του -όπως π.χ. ο στρατός, τα Υπουργεία, η αστυνομία, οι Δήμοι κ.λπ.- είτε συγκεκριμένες και εγκεκριμένες συλλογικότητες όπως οι πολιτιστικοί σύλλογοι, τα επαγγελματικά σωματεία κ.ο.κ. Έτσι ο δημόσιος χώρος εγγράφει τις νομιμοποιημένες σχέσεις εξουσίας και ταυτόχρονα τις αναπαράγει μέσα από τη διαμόρφωση συγκεκριμένων συμπεριφορών που απευθύνονται προς τους πολίτες. Ειδικότερα όσον αφορά τα μνημεία εκείνα που διαχειρίζονται το ιστορικό παρελθόν, φαίνεται πως εμπίπτουν στη γενικότερη λειτουργία του δημόσιου «λόγου» (discourse) που επιδιώκει⁹ α) τη διαμόρφωση μιας συλλογικής πολιτικής / εθνικής ταυτότητας, β) τη νομιμοποίηση πολιτικών επιλογών στηριγμένων σε μια επιλεκτική ερμηνεία του παρελθόντος, γ) την πολιτική καθοδήγηση με την προβολή συγκεκριμένων παραδειγμάτων προς

⁵ Βλ. ενδεικτικά B. Latour, *Reassembling the Social. An Introduction to Actor – Network – Theory*, Oxford University press, New York 2005.

⁶ Βλ. ενδεικτικά C. Pinney, “Things happen: Or from which Moment Does that Object Come?”, στο D. Miller (ed.), *Materiality*, Duke University Press, Durham and London 2005, 257-272 και A. Appadurai (ed.), *The Social life of Things. Commodities in Cultural Perspective*, Cambridge University press, Cambridge 1986.

⁷ D. Miller, “Materiality: An introduction”, στο D. Miller, *Materiality*, ό.π., 38.

⁸ G. Setten, «The habitus, the rule and the moral landscape», *Cultural Geographies* 11 (2004), 389-415.

⁹ Βλ. σχετικά την πραγμάτευση που κάνει η Ε. Πασχαλούδη, *Ένας πόλεμος χωρίς τέλος. Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο 1950-1967*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2010, 20 – 22, όπου και εκτενείς παραπομπές από την ελληνική και τη διεθνή βιβλιογραφία.

μίμηση και προς αποφυγή και εν τέλει δ) την προσφορά παρηγορίας για τη διαχείριση της απώλειας.

Η τελευταία επισήμανση μας οδηγεί στη ίδια τη λειτουργία του «ιστορείν», όπως την οριοθετεί ο Αντώνης Λιάκος ως διαδικασία «αποοικειοποίησης» και «επανοικειοποίησης» του παρελθόντος μέσω των μνημείων¹⁰. Η εμπειρία του παρελθόντος ως βίωμα οφείλει να «ταφεί», ώστε να μην περιφέρεται όπως ο Ελπήνορας, και να επανακάμψει στο παρόν διαμεσολαβημένη από την ιστορική αφήγηση κάθε είδους. Στα είδη αυτά ο Λιάκος εντάσσει τόσο τα μουσεία όσο και τα μνημεία ως εκδοχές μιας δημόσιας αφήγησης για το παρελθόν που έχει πλέον ενταφιαστεί. Με τη λογική αυτή τα μνημεία λειτουργούν εν τέλει ως ένα είδος κενотаφίου της ιστορικής εμπειρίας η οποία μπορεί έτσι να μεταβιβάζεται ως «προσθετική μνήμη» ή ακόμη και ως «μετα-μνήμη» στις επόμενες γενιές¹¹.

Ωστόσο, ο δημόσιος «λόγος» για το παρελθόν δεν είναι ούτε ενιαίος ούτε τετελεσμένος. Πολύ συχνά παρουσιάζεται η ανάγκη για μια «διορθωτική» αφήγηση σε σχέση με το παρελθόν, όταν για παράδειγμα οι διαφορετικές πολιτικές επιλογές εκδηλώνονται ως διαφορετικές μνημονικές επιλογές¹², ή για μια προσθετική αφήγηση μεταγενέστερων γεγονότων που ενσωματώνονται όμως στην ίδια κατεύθυνση, π.χ. εντάσσονται στην εθνική ρητορική¹³. Έτσι ο χώρος όπου εγγράφονται οι κοινωνικές σχέσεις -και κάποτε τα ίδια τα μνημεία, όπως θα δούμε- μετατρέπεται με την πάροδο του χρόνου σε «παλίμψηστο»¹⁴, καθώς νέες

¹⁰ Βλ. αναλυτικά Α. Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*, Πόλις, Αθήνα 2007, 208-214.

¹¹ Για τους όρους βλ. την πραγμάτευση του Κόκκινου, ό.π., 35-37 (υποσημείωση 8). Ένα ενδιαφέρον παράδειγμα μετα-μνήμης που σχετίζεται με την αναπαραστατική χρήση μνημείου μας δίνει η αναπαράσταση της μάχης της Φούρκας στην Πίνδο που λαμβάνει χώρα στις 20 Ιουλίου κάθε χρόνο γύρω από το μνημείο στο ύψωμα του προφήτη Ηλία ως ανάμνηση της πραγματικής μάχης που έγινε εκεί το χειμώνα του 1940-41 απέναντι στους Ιταλούς. Το ίδιο ύψωμα είναι γνωστό και για τις φονικότερες μάχες το καλοκαίρι του 1948 κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου. Βλ. σχετικά Γ. Μαργαρίτης, *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949*, τόμ. Α', Βιβλιόραμα, Αθήνα 2001, 73.

¹² Για ένα εθνογραφικό παράδειγμα από την Αγιά της Λάρισας που πραγματεύεται το ζήτημα αυτό βλ. Β. Δαλκαβούκης «Το μνημείο ως κείμενο. Μια μεθοδολογική προσέγγιση των μεταπολεμικών μνημείων για τη δεκαετία του 1940», στο Β. Αποστολίδου – Γ. Αντωνίου (επιμ.), *Η Κατοχή και ο Εμφύλιος στην τέχνη, Νέα Εστία* (αφιέρωμα) 1845 (Ιούνιος 2011), 1241-1256. Ένα ακόμη ενδιαφέρον παράδειγμα προς αυτή την κατεύθυνση μας παρέχει το μνημείο του ΔΣΕ που ιδρύθηκε από το ΚΚΕ το καλοκαίρι του 2006 στην περιοχή Κεφαλοχωρίου στο Γράμμο ως «απάντηση» των ηττημένων του Εμφυλίου στο μνημείο των νικητών που ιδρύθηκε στην ίδια περιοχή (Αετομηλίτσα Γράμμου) από τις αρχές της δεκαετίας του 1950.

¹³ Ένα ενδιαφέρον παράδειγμα μας δίνει το μνημείο των πεσόντων στη δεκαετία του 1940 στο χωριό Κεφαλόβρυσο Πωγωνίου. Μετά τη νομοθετική «άρση των συνεπειών του Εμφυλίου πολέμου», στις αρχές της δεκαετίας του 1990, στο προϋπάρχον μνημείο προστέθηκαν και τα ονόματα των νεκρών μαχητών του ΔΣΕ με καταγωγή από το χωριό, ενώ «σβήστηκαν» ονόματα που θεωρήθηκε ότι ανήκαν σε δωσίλογους. Οι πληροφορίες προέρχονται από αυτοπρόσωπη επιτόπια έρευνα στην περιοχή.

¹⁴ Για τον όρο βλ. S. MacAlpin, *The landscape palimpsest: reading early 19th century British representations of Malaya*, Monash University, Clayton 1997. Για μια ενδιαφέρουσα εφαρμογή στο ελληνοαλβανικό συνοριακό τοπίο βλ. Β. Δαλκαβούκης – Ι. Δρίνης, «Κατανοώντας το παλίμψηστο του τόπου. Ευθείες και πλάγιες συνδηλώσεις σ' ένα συνοριακό τοπίο», στο Μ. Σπυριδάκης (επιμ.), *Μετασηματισμοί του χώρου. Κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις*, Νήσος, Αθήνα 2009, 311-340.

εγγραφές μετασηματίζουν την αφήγηση για το παρελθόν και την επικαιροποιούν με βάση της μνημονικές ανάγκες του εκάστοτε παρόντος.

Αν όμως αυτή είναι η διαδικασία με την οποία εκδηλώνεται η εκάστοτε επίσημη εκδοχή της δημόσιας αφήγησης για το παρελθόν μέσω των μνημείων, αυτό δε σημαίνει απαραίτητα ότι το κοινωνικό σώμα την αποδέχεται ασχολίαστη. Ο Michel de Certeau μεταξύ άλλων εισηγήθηκε μια μορφή αντίστασης απέναντι σ' αυτή τη διαδικασία παραγωγής κοινωνικών σχέσεων μέσα από το μνημονικό -στην περίπτωση μας- έλεγχο του δημόσιου χώρου. Για τον de Certeau¹⁵ το σημαντικότερο αποτέλεσμα αυτού του ελέγχου είναι η παραγωγή «ευταξίας» στο δημόσιο χώρο, γεγονός που ερμηνεύεται ως η κυριαρχία του χώρου πάνω στο χρόνο. Για τα «αδύναμα» όμως κοινωνικά υποκείμενα, όσους δηλαδή υφίστανται τις κοινωνικές σχέσεις ως χωρικές σχέσεις εξουσίας, η διαδικασία αυτή είναι αντιστρέψιμη μέσα από τη διαμόρφωση «δικτύων απειθαρχίας»: η κίνηση μέσα στο χώρο, η επιλεκτική πρόσληψη του τοπίου και κυρίως η παρέμβαση με οποιοδήποτε τρόπο στην κυρίαρχη εκδοχή, ακόμη κι αν δεν είναι συντονισμένες ή και προγραμματισμένες, παράγουν ένα είδος «αντι-μνήμης», όπως θα το χαρακτήριζε ο Foucault¹⁶, μέσα από την οποία υπονομεύεται όχι μόνο η χωρική ευταξία αλλά εντέλει η ίδια η επίσημη δημόσια εκδοχή για το παρελθόν. Στην περίπτωση αυτή τα μνημεία υφίστανται «παρεμβάσεις» που δεν είναι πάντοτε ανιχνεύσιμες και διορθώσιμες από τους υπεύθυνους δημόσιους φορείς, γιατί δεν έχουν αναγκαστικά υλικό χαρακτήρα: π.χ. οι υπηρεσίες ενός Δήμου μπορούν να σβήσουν ένα σύνθημα που «βανδαλίζει» ένα μνημείο, δεν μπορούν όμως να σβήσουν τις ερωτικές περιπτώξεις ενός νεαρού ζευγαριού που έλαβαν χώρα στη σκιά του.

Αλλά η «αντίσταση» απέναντι στην επίσημη δημόσια αφήγηση για το παρελθόν μέσω των μνημείων μπορεί να λάβει κάποτε κι έναν πιο επίσημο χαρακτήρα. Σύμφωνα με το Γιώργο Κόκκινο¹⁷, «η απάντηση της ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας στην πρόκληση αυτή δεν μπορεί να είναι άλλη παρά ο μετασηματισμός της Δημόσιας Ιστορίας και των πολλαπλών αναγνώσεων του ιστορικού παρελθόντος σε αντικείμενο έρευνας». Έτσι η επίσημη δημόσια μνημονική εκδοχή για το παρελθόν δε μένει αναπάντητη, αλλά ερμηνεύεται και ως εκ τούτου επιστρέφει στο κοινωνικό σώμα ως μια μορφή εναλλακτικής κοινωνικής γνώσης όχι μόνο για το ίδιο το παρελθόν αλλά κυρίως για τους μηχανισμούς της αναπαράστασής του στο εκάστοτε παρόν. Στο πλαίσιο αυτής της ακαδημαϊκής διαδικασίας φιλοδοξεί να ενταχθεί και η παρούσα ανακοίνωση για τα μνημεία της Κομοτηνής.

Η επιλογή της Κομοτηνής ως πεδίου για τη διερεύνηση της εγκυρότητας των παραπάνω υποθέσεων δεν είναι, βέβαια, τυχαία. Πέρα από το συγκυριακό γεγονός

¹⁵ Βλ. αναλυτικά στο M. de Certeau, *The Practice of Every Day Life*, University of California Press, Berkeley 1984.

¹⁶ Βλ. M. Foucault, *Language, Counter-Memory, Practice: Selected Essays and Interviews*, επ. D.F. Bouchard, μτφρ. Donald F. Bouchard and Sherry Simon, Ithaca NY, Cornell University Press, 1977.

¹⁷ Κόκκινος, ό.π., 35 (υποσημείωση 8).

της οικειότητάς μας με το χώρο, η Κομοτηνή διακρίνεται από την έντονη παρουσία της μουσουλμανικής μειονότητας και τη διατύπωση ανταγωνιστικών μεταξύ τους «λόγων» -εθνικών, εθνοτικών, τοπικών κ.ο.κ.- άλλοτε με έμμεσο κι άλλοτε με άμεσο τρόπο. Τα μνημεία της πόλης συνιστούν ένα ενδιαφέρον παράδειγμα αποτύπωσης αυτής της ανταγωνιστικής σχέσης στο δημόσιο χώρο, καθώς αναπαριστούν την εκάστοτε επίσημη αντίληψη για το ιστορικό παρελθόν και την προβάλλουν στο δημόσιο χώρο. Από την άποψη αυτή, σημασία δεν αποκτά μόνο η παρουσία αλλά και η απουσία μνημείων για συγκεκριμένα γεγονότα. Μεθοδολογικά κινηθήκαμε τόσο σε αρχαιολογικό επίπεδο για τη διερεύνηση της χρήσης των μνημείων ως φορέων δημόσιας ιστορίας (π.χ. αποδελτίωση του τοπικού τύπου και έρευνα στα τοπικά ΓΑΚ), όσο και σε εθνογραφικό επίπεδο με την ανάλυση των μνημείων ως παλίμψηστων αφηγηματικών «κειμένων».

Η πόλη της Κομοτηνής διαθέτει δύο ηρώα¹⁸. Το πρώτο από αυτά, το «ηρώ των εν πολέμοις πεσόντων»¹⁹, που ιδρύθηκε το 1930 «επί Δημαρχίας Σοφοκλέους Λ. Κομνηνού», όπως διαβάζουμε στο μνημείο, και φιλοτεχνήθηκε από το γλύπτη Πέτρο Μοσχίδη τοποθετήθηκε στην τότε Πλατεία Βουλγαροκτόνου -μετέπειτα βασιλέως Κωνσταντίνου και σήμερα Ειρήνης- η οποία συμπίπτει σε γενικές γραμμές με τμήμα της σημερινής κεντρικής πλατείας της πόλης. Σήμερα, βέβαια, έχει μεταφερθεί στο πάρκο με την ονομασία «Μικρό Πάρκο» ή Πάρκο Αρχαιολογικού Μουσείου²⁰. Φαίνεται πως η ανάγκη για τη διαμόρφωση ενός ηρώου για τελετουργική χρήση ήταν επιτακτική στα τέλη της δεκαετίας του 1920, σ' ένα μάλιστα από τα πιο κεντρικά σημεία της πόλης έτσι όπως αυτή είχε πλέον διαμορφωθεί μετά την έλευση των προσφύγων και την εγκατάστασή τους κυρίως στις δυτικές και νότιες παρυφές της. Η χρήση του ηρώου από τους πολίτες και κυρίως από τους μαθητές της ευρύτερης περιοχής πιστοποιείται από φωτογραφίες της δεκαετίας του 1930: σε μια απ' αυτές μαθητές και μαθήτριες του δημοτικού σχολείου Σαπών φωτογραφίζονται στο ηρώο με το δάσκαλό τους, ενώ μια από τις μαθήτριες διαβάζει κάποιο ποίημα ή τον επετειακό πανηγυρικό.

Ας επιχειρήσουμε, όμως, μια ανάγνωση του συγκεκριμένου μνημείου μέσα από τις δύο -πιθανότατα από τις ελάχιστες σωζόμενες- διαθέσιμες φωτογραφίες της δεκαετίας του 1930²¹. Το ηρώο είναι μια ημικυκλική κατασκευή με άξονα

¹⁸ Στην πραγματικότητα υπάρχει κι ένα παλαιότερο ακόμη ηρώο που βρίσκεται στον περίβολο των στρατώνων, το λεγόμενο «Ηρώον των εν πολέμοις πεσόντων αξιωματικών και οπλιτών του 29^{ου} Συντάγματος Πεζικού», το οποίο όμως είχε αποκλειστικά στρατιωτική χρήση. Βλ. σχετικά *Λεύκωμα Μακεδονίας και Θράκης*, εκδ. Θρακική Στοά, Κομοτηνή 1931, 147

¹⁹ Το όνομα του ηρώου το πληροφορούμαστε από το *Λεύκωμα*, ό.π., 258 και 259.

²⁰ Το ηρώο βρίσκεται ακριβώς πίσω από το σημερινό κτίριο που στεγάζει τις υπηρεσίες της περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης. Βλ. σχετικά Σάββας Κουτλογεωργίου, *Η Κομοτηνή του παρελθόντος. Φωτογραφικό οδοιπορικό (1920 έως σήμερα)*, Δήμος Κομοτηνής – ΔΕΠΑΚ, Κομοτηνή 2006, 135. Δυστυχώς δε γνωρίζουμε τη χρονολογία κατά την οποία μεταφέρθηκε το μνημείο.

²¹ Οι σωζόμενες φωτογραφίες προέρχονται από το *Λεύκωμα*, ό.π. και από την ιστοσελίδα του Δημοτικού Σχολείου Σαπών (dim-saron.rod.sch.gr).

συμμετρίας έναν υπερυψωμένο πυραμιδοειδή πεσσό στη βάση του οποίου είναι τοποθετημένη επιτύμβια στήλη με αναθηματική επιγραφή: «ΑΓΑΚΛΥΤΟΝ ΚΟΜΟΤΗΝΗ ΘΗΚΕΝ ΟΝΟΜΑ ΚΑΙ ΓΑΡ ΥΠΕΡ ΠΑΤΡΗΣ ΕΠΕΣΑΝ». Το ημικύκλιο ορίζεται από δύο χαμηλούς πεσσούς που καταλήγουν σε κιονόκρανα, στο μέτωπο των οποίων αναγράφονται δύο χαρακτηριστικές χρονολογίες με τη χρήση της ελληνικής αρίθμησης: στο αριστερό κιονόκρανο ακκά, δηλαδή 1821 και στο δεξιό αΰκβ, δηλαδή 1922. Στο εσωτερικό του ημικυκλικού χώρου μπορεί κανείς να διακρίνει ειδικές μαρμάρινες προεξοχές σαν πάγκους όπου, όπως φαίνεται, εναποθέτονταν στεφάνια ή άλλες τελετουργικές προσφορές, με δεδομένο ότι το ηρώο χαρακτηρίζεται από τους συγγραφείς της εποχής ως «κενοτάφιο»²². Τέλος, η πρόσβαση στο ηρώο, που είναι ελαφρώς υπερυψωμένο σε σχέση με το έδαφος, διασφαλίζεται από μια ημικυκλική μαρμάρινη σκάλα με τρία μικρά σκαλοπάτια.

Πώς αναπαριστάται, λοιπόν, το παρελθόν μέσα από το συγκεκριμένο μνημείο τη δεδομένη χρονική στιγμή της κατασκευής του; Η πρώτη προφανής παρατήρηση αφορά την αναπαραγωγή του κυρίαρχου ιστορικού δόγματος της εποχής περί της διαχρονικότητας του ελληνικού έθνους: η αρχαιοπρεπής επιγραφή συνδέει άμεσα το χώρο με την αρχαιότητα, ενώ η βυζαντινή περίοδος σηματοδοτείται από το όνομα της πλατείας -Βουλγαροκτόνου, που επιπλέον επισημαίνει το νέο ορατό εχθρό- και η νεωτερική εποχή με τη χρήση της πρόσφατης μετονομασία της πόλης, από Γιουμουλτζίνα σε Κομοτηνή, που επιβάλλεται ως το υποκείμενο της αφιέρωσης. Μια δεύτερη παρατήρηση αφορά τη χρονολογική σήμανση του μνημείου: σε οποιαδήποτε άλλη περίπτωση θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι πρόκειται για ένα μνημείο αφιερωμένο στη λεγόμενη εκατονταετηρίδα του ελληνικού κράτους. Για την τοπική όμως ιστορία οι χρονολογίες φαντάζουν εντελώς άτοπες. Ωστόσο, αυτή ακριβώς φαίνεται να είναι και η λειτουργία του μνημείου για την εθνική ρητορική: η ενσωμάτωση της πόλης στο ελληνικό κράτος επιβάλλεται να σηματοδοτηθεί μέσα από το κεντρικό – κρατικό χρονικό πλαίσιο, την επανάσταση του 1821, ενώ το 1922 φαίνεται να ενταφιάζει οριστικά το ζήτημα των «χαμένων πατρίδων», σε μια πόλη που πλημύρισε από πρόσφυγες, προσφέροντας ένα δημόσιο τελετουργικό πένθος. Έτσι το παρελθόν δεν ενοποιείται απλώς, αλλά ταυτόχρονα καταλήγει σε μια διαχείριση της λεγόμενης «ιστορίας του παρόντος χρόνου»²³ προσφέροντας διπλή παρηγορία στους ηττημένους: τη διαχρονική περηφάνια και την ασφάλεια της εθνικής ομοιογένειας. Οι μειονότητες, βέβαια, της πόλης απουσιάζουν εκκωφαντικά από την αφήγηση αυτή.

Αν εξαιρέσει κανείς την πιθανή μεταφορά του, τίποτε δεν άλλαξε στο «ηρώο των εν πολέμοις πεσόντων» μέχρι και τους επόμενους πολέμους, αυτούς της δεκαετίας του 1940. Δεν καταφέραμε να εξακριβώσουμε πότε ακριβώς σημειώθηκαν οι μεταβολές που θα περιγράψουμε αμέσως, σίγουρα όμως άλλαξαν

²² Βλ. Λεύκωμα, ό.π., 259.

²³ Για τη χρήση του όρου βλ. Κόκκινος, ό.π., 57-74, όπου και εκτενείς βιβλιογραφικές παραπομπές.

εντελώς τη φυσιογνωμία του προπολεμικού μνημείου. Με τη μορφή αυτή το μνημείο σώζεται μέχρι και σήμερα.

Στον κυρίως κορμό των δύο χαμηλών πεσσών που ορίζουν το ημικύκλιο του μνημείου έχουν προστεθεί δύο μαρμάρινες πλάκες με ονόματα νεκρών στρατιωτών στη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, πιθανότατα τόσο στο μέτωπο της Αλβανίας όσο και κατά τη διάρκεια της γερμανικής εισβολής. Αυτό τουλάχιστον φαίνεται να υπαινίσσεται με σαφήνεια η επιγραφή της μαρμάρινης πλάκας στη βάση του αριστερού χαμηλού πεσσού: «Έπεσαν Ηρωικώς μαχόμενοι Υπέρ Πατρίδος 1940-41». Στη βάση του δεξιού χαμηλού πεσσού, μετά το τέλος του καταλόγου των νεκρών στρατιωτών μια άλλη επιγραφή σημειώνει: «Η Πατρίς Ευγνωμονούσα Εις Τα Τέκνα Της». Ο κατάλογος περιλαμβάνει 68 συνολικά ονόματα νεκρών και στις δύο στήλες, από τα οποία τα 13 ανήκουν σε μουσουλμάνους της Θράκης. Από τα 68 ονόματα το ένα αφορά αξιωματικό στο βαθμό του λοχαγού, τα 17 υπαξιωματικούς διάφορων βαθμών -μεταξύ αυτών ένας μουσουλμάνος δεκανέας- και τα υπόλοιπα στρατιώτες. Τέλος, αξίζει να σημειωθεί μια μεταβολή που έγινε αντιληπτή μέσα από τη σύγκριση των παλιών φωτογραφιών με τη σημερινή εικόνα του μνημείου: στο κιονόκρανο του δεξιού πεσσού δεν αναγράφεται πλέον το «1922», αλλά το απάβ.

Τι σημαίνουν, άραγε, αυτές οι μεταβολές στη φυσιογνωμία του μνημείου σε σχέση με την πρόσληψη του ιστορικού παρελθόντος από τον επίσημο δημόσιο λόγο; Κατ' αρχάς η ίδια η λειτουργικότητα του ηρώου δε φαίνεται να μεταβάλλεται: εξακολουθεί να παραμένει ένα «ηρώο των εν πολέμοις πεσόντων», με τη διαφορά ότι οι νεκροί του Εμφυλίου παραβλέπονται, σε αντίθεση με άλλα ηρώα όπως το στρατιωτικό μαισωλείο της Κόνιτσας, όπου οι δύο πόλεμοι της δεκαετίας του 1940 ενοποιούνται από την άποψη της τιμής απέναντι στους νεκρούς στρατιώτες. Το μνημείο της Κόνιτσας όμως είναι μεταγενέστερο, κατασκευασμένο κατά την περίοδο της Χούντας, όταν ο εμφυλιοπολεμικός αντικομμουνιστικός λόγος λειτουργούσε εντελώς διαφορετικά σε σχέση με τη λήθη που φαίνεται να επιλέχθηκε απέναντι στον Εμφύλιο από τον επίσημο δημόσιο λόγο της δεκαετίας του 1950. Πρόκειται πιθανότατα για μια ειδικότερη εκδοχή της *omertà*²⁴, όπως έχουμε επισημάνει σε παλαιότερο συνέδριο του Δικτύου, αφιερωμένο στη μνήμη της δεκαετίας του 1940.

Από την άλλη μεριά πώς θα μπορούσε να ερμηνευθεί η παρουσία των μουσουλμάνων στρατιωτών στο δημόσιο μνημονικό λόγο για το παρελθόν στο κεντρικό ηρώο μιας πόλης όπου, αν και η μουσουλμανική μειονότητα αποτελεί την πληθυσμιακή πλειονότητα, ακόμη και σήμερα απουσιάζουν εντελώς οδωνύμια²⁵

²⁴ Για τον όρο και τη χρήση του στο μετεμφυλιακό πλαίσιο βλ. Ρ. Β. Μπούσχοτεν – Ε. Βουτουρά – Β. Δαλκαβούκης – Κ. Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2008, 16-18.

²⁵ Χρησιμοποιούμε την πιο πρόσφατη καταλογογράφηση των οδωνυμίων της Κομοτηνής που έγινε από τον Γ. Θ. Νεστωράκη, *Εγχειρίδιο οδοιπορικού – κυκλοφοριακού και ιστορικού οδηγού πόλεως Κομοτηνής*, Κομοτηνή 2010 (αυτοέκδοση) από την οποία απουσιάζουν εντελώς οδωνύμια που να αφορούν τη μειονότητα. Για μια ενδιαφέρουσα ερμηνευτική προσέγγιση των οδωνυμίων της

που να την τιμούν; Αν υποθέσουμε ότι οι μεταβολές στο ηρώο συνέβησαν στις αρχές της δεκαετίας του 1950, τότε η μνημόνευση των νεκρών στρατιωτών της μειονότητας θα πρέπει να ενταχθεί στο κλίμα συνεργασίας που φαίνεται να υπήρξε ανάμεσα σε Ελλάδα και Τουρκία μέχρι και τα Σεπτεμβριανά του 1955²⁶, που φάνηκε να ενισχύεται από το γεγονός ότι οι δύο χώρες εντάχθηκαν στο NATO την ίδια χρονιά (1949). Άλλωστε οι πληγές της δεκαετίας του 1920 φάνταζαν πλέον αρκετά μακρινές, ενώ ταυτόχρονα ο θάνατος των μουσουλμάνων στρατιωτών στο πεδίο της μάχης φαίνεται ότι πιστοποιούσε την αδιαμφισβήτητη εθνοφροσύνη τους. Στο πλαίσιο αυτό το μνημείο θα μπορούσε να λειτουργήσει ως ένα «θετικό» προηγούμενο για τους μειονοτικούς συμπολίτες, που θα εξακολουθούσαν, ωστόσο, να υφίστανται σημαντικές διακρίσεις ως προς τα δικαιώματά τους μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1990.

Το δεύτερο ηρώο της πόλης είναι το περίφημο «σπαθί», όπως έχει περάσει στον καθημερινό λόγο των Κομοτηναίων, κατασκευασμένο την περίοδο της Χούντας και συνδεδεμένο με τη νέα φυσιολογία που απέκτησε η πόλη μετά από τα έργα ανάπλασης της σημερινής κεντρικής της πλατείας. Τοποθετημένο στο ανατολικό άκρο της πλατείας και στην αρχή του «μεγάλου» πάρκου, που επίσης αναπλάστηκε πρόσφατα, το «σπαθί» δεσπόζει με το μέγεθός του και την κεντρικότητα της θέσης του. Στο κέντρο του μνημείου κυριαρχεί μια ψηλή κόλουρη πυραμιδοειδής κατασκευή από λευκό μάρμαρο στο μέτωπο της οποίας είναι εφαρμοσμένο κάθετα προς το έδαφος ένα τεράστιο μεταλλικό σπαθί. Ωστόσο, όπως μπορεί κανείς να διαπιστώσει από τις φωτογραφίες της περιόδου της Χούντας²⁷, το σπαθί τοποθετήθηκε αργότερα. Συμμετρικά προς τον κεντρικό αυτό άξονα του μνημείου, δεξιά και αριστερά, βρίσκονται σήμερα δύο μεταλλικές κατασκευές ικανές να φιλοξενήσουν μια τελετουργική φωτιά, κάτι σαν μεγάλα στρατιωτικά κράνη. Ο άξονας συμμετρίας του ηρώου διαταράσσεται από μια κανονική αλλά πολύ χαμηλότερη -επίσης μεταγενέστερη- μαρμάρινη πυραμίδα, που βρίσκεται στα δεξιά του «σπαθιού». Η όλη κατασκευή είναι σχετικά υπερυψωμένη από το έδαφος και γίνεται προσβάσιμη με τρία μαρμάρινα σκαλοπάτια που πλαισιώνονται από δύο

Κομοτηνής βλ. Π. – Χ. Προμπονάς, «Σημεία στο χώρο και στη μνήμη: Η ονοματοθεσία των οδών ως λόγος και ως πρακτική. Το παράδειγμα της Κομοτηνής», στο Β. Δαλκαβούκης – Ι. Μάνος – Χ. Βέικου (επιμ.), *Ανυποψίαστοι Ανθρωπολόγοι, καχύποπτοι φοιτητές. Διδάσκοντας Ανθρωπολογία σ' αυτούς που «δεν τη χρειάζονται»*, Κριτική, Αθήνα, 2010, 49-62.

²⁶ Η επιστημονική βιβλιογραφία για το ζήτημα είναι μεγάλη και οι απόψεις για το ζήτημα ποικίλουν. Το κλίμα συνεργασίας, πάντως, φαίνεται να επιβεβαιώνεται από τα μορφωτικά πρωτόκολλα συνεργασίας που υπογράφηκαν την περίοδο αυτή μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας για τη μειονότητα καθώς και από την επίσημη -αν και προσωρινή- μετονομασία των σχολείων της μειονότητας από «μουσουλμανικά» σε «τουρκικά». Για μια σύντομη πραγμάτευση του ζητήματος βλ. Β. Δαλκαβούκης, «Μαθήματα πομακικής γλώσσας στην εποχή της 'Μετάβασης'. Μια εθνογραφική προσέγγιση από την εμπειρία του μαθητεύομένου», *Πρακτικά Α' Επιστημονικού Συνεδρίου – Διαστάσεις της Μετάβασης και η ευρωπαϊκή προοπτική των χωρών της Βαλκανικής*, Τμήμα Βαλκανικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Μακεδονίας, Φλώρινα, 10-12 Νοεμβρίου 2006, Θεσσαλονίκη 2007, 937-956.

²⁷ Βλ. σχετικά ΓΑΚ Κομοτηνής, *Αρχείο Διεύθυνσης Γεωργίας, Κτηνοτροφίας, Δασών Νομαρχίας Ροδόπης*, ΑΒΕ 76, ΑΕΕ Διοικ. 8.1 Α.Α 204, όπου υπάρχουν συνολικά 343 φωτογραφίες από εκδηλώσεις της περιόδου.

χαμηλές ζαρντινιέρες. Δεξιά κι αριστερά του μνημείου υπάρχουν ιστοί που φιλοξενούν την ελληνική σημαία στη διάρκεια της ημέρας αλλά και στις επίσημες τελετές. Τέλος, μπροστά από το «σπαθί» στήνεται η εξέδρα των επισήμων στις παρελάσεις της 28^{ης} Οκτωβρίου, της 25^{ης} Μαρτίου αλλά και της 14^{ης} Μαΐου, επετείου της ενσωμάτωσης της πόλης στο ελληνικό κράτος. Το «σπαθί» στέκει επιβλητικό στο νέο κέντρο της πόλης αλλά και ταυτόχρονα σιωπηλό: καμία επιγραφή δε συνοδεύει το δεύτερο ηρώο της πόλης.

Η «σιωπή», ωστόσο, του ηρώου δεν είναι σε καμιά περίπτωση απαγορευτική στο να κατανοήσουμε τα μηνύματα που φέρει σχετικά με την πρόσληψη του ιστορικού παρελθόντος. Κατ' αρχάς η μετακίνηση του τελετουργικού κέντρου της πόλης από το παλιό στο καινούργιο ηρώο συμπίπτει με τη διαμόρφωση ενός νέου χωρικού κέντρου: η μνήμη συνυπάρχει τώρα με την αναψυχή στην πλατεία ή το πάρκο και ταυτόχρονα με το «μάτι του κράτους», τη Νομαρχία, που βρίσκεται ακριβώς απέναντι, ενώ στην περιφέρεια του μνημείου αναπτύσσεται ένα δίκτυο από τραπεζικά υποκαταστήματα που συνιστούν το οικονομικό κέντρο της πόλης. Εκεί και τα γνωστότερα ξενοδοχεία της. Έτσι το παρελθόν εντάσσεται οργανικά στο παρόν για να επισημάνει με την αυστηρότητά του, την ευρυχωρία του και το επιβλητικό του μέγεθος τη βασική αιτία για την εθνική και τοπική πρόοδο: τη στρατιωτική ισχύ. Αυτό τουλάχιστον φαίνεται να συμπαραδηλώνει με σημειωτικούς όρους η κεντρικότητα ενός σπαθιού έτοιμου για δράση²⁸, αλλά και τα στρατιωτικά κράνη της θυσίας. Σ' ένα τέτοιο μνημείο τα λόγια μάλλον περιττεύουν.

Ας ξαναγυρίσουμε όμως στην ιδέα του de Certeau για την έννοια της «αντίστασης» απέναντι σ' αυτή τη μορφή χωρικού ελέγχου μέσω των δύο μνημείων, αφού στην πραγματικότητα συγκροτούν μαζί με τα άλλα δημόσια κτίρια ένα σύμπλεγμα σημείων που καθορίζουν την ίδια την κίνηση μέσα στην πόλη αλλά και τον τρόπο με τον οποίο επι-σημαίνονται οι κοινωνικές σχέσεις ως σχέσεις εξουσίας. Η αυστηρότητα και η κεντρικότητα του «σπαθιού» δεν επιτρέπουν σε γενικές γραμμές παρεμβάσεις που να διαταράσσουν την «ευταξία» του ευρύτερου χώρου. Παρόλα αυτά, πολύ συχνά οι διαδηλώσεις διαμαρτυρίας στην πόλη έχουν ως κατάληξή τους το «σπαθί», όπως έγινε τον περασμένο χειμώνα με τις φοιτητικές πορείες ενάντια στο σχέδιο «Αθηνά» ή παλαιότερα ενάντια στην αναθεώρηση του άρθρου 16 του Συντάγματος. Στη δεύτερη μάλιστα περίπτωση, όταν οι φοιτητικές παρατάξεις της Αριστεράς ανάρτησαν τα πανό διαμαρτυρίας στο «σπαθί», κινήθηκαν δικαστικές διαδικασίες για την προστασία του μνημείου. Ωστόσο, ακόμη και στις περιπτώσεις αυτές η «ευταξία» του χώρου όχι μόνο δε διαταράσσεται αλλά μάλλον επιβεβαιώνεται: το «σπαθί» και η ευρύτερη περιοχή του είναι ο χώρος με τη μεγαλύτερη ένταση από την άποψη της εξουσίας, γι' αυτό και διεκδικείται από μια εν δυνάμει εξουσία που αντιπροτείνει τη δική της διαχείριση.

²⁸ Είναι χαρακτηριστικό ότι το σπαθί είναι γυμνό και κατακόρυφο, στάση που μπορεί να εκληφθεί ως στάση ετοιμότητας ή και επιθετικότητας απέναντι σε κάθε επιβουλή.

Τα πραγματικά «δίκτυα απειθαρχίας» απέναντι σ' αυτή τη σύμπλευση παρελθόντος και παρόντος που καθορίζει το χώρο της πόλης φαίνεται να είναι διαφορετικά. Το ηρώο «των εν πολέμοις πεσόντων» εξαιτίας της απουσίας τελετουργικής χρήσης για χρόνια έχει καταστεί περισσότερο προσβάσιμο -άρα και περισσότερο ευάλωτο- σε τέτοιου είδους παρεμβάσεις. Από τα συνθήματα κάθε είδους και τα γκράφιτι, τα οποία κατά καιρούς ανανεώνονται, καθώς οι υπηρεσίες του Δήμου καθαρίζουν περιοδικά το μνημείο, αναδεικνύεται μια σθεναρή αμφισβήτηση του εθνικού λόγου για το παρελθόν. Αλλά ακόμη λιγότερο συγκροτημένες φαίνεται να είναι οι ιδιωτικές παρεμβάσεις πάνω στα ονόματα των νεκρών: από εκδηλώσεις αγάπης, όχι για το πρόσωπο του νεκρού αλλά για το βαπτιστικό του όνομα που συμπίπτει με εκείνο κάποιου νεαρού, που επισημαίνονται με καρδούλες σημειωμένες με μαρκαδόρο, μέχρι τη διαγραφή ολόκληρων ονομάτων με τον ίδιο τρόπο, το μνημείο «αναπνέει» μαζί με τη νεολαία της πόλης που δίνει ζωή στο «μικρό πάρκο» τα ήσυχα βράδια που η πόλη κοιμάται.

Από την άλλη μεριά, την ακαδημαϊκή, το μνημείο γίνεται αντικείμενο διδασκαλίας τα τελευταία χρόνια στο πλαίσιο του μαθήματος «Ανθρωπολογία της κοινωνικής μνήμης» που εμπεριέχεται στο Πρόγραμμα Σπουδών του παρακείμενου Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας του ΔΠΘ. Οι συζητήσεις που προκαλούνται είναι εξαιρετικά ζωντανές: π.χ. αν το σύνθημα είναι «βανδαλισμός» ή «παρέμβαση», τι σημαίνει το «λάθος» στη χρονολογία απάβ ή τι σημαίνουν οι ίδιες οι αλλαγές που υφίσταται το μνημείο στην πορεία του χρόνου κ.ο.κ. Οι φοιτητές μαθαίνουν να διαβάζουν το μνημείο ως «κείμενο», ως το προϊόν δηλαδή της συνύπαρξης κωδίκων και υποκωδίκων²⁹ μέσα από τους οποίους συμπαραδηλώνονται οι φορείς εξουσίας, επιβάλλονται «ηθικά ορθές» συμπεριφορές, προβάλλονται ή αποβάλλονται συγκεκριμένες κοινότητες μνήμης κ.ο.κ., με αποτέλεσμα πολλοί και πολλές να αναθεωρούν ή να προβληματίζονται για το δεδομένο χαρακτήρα του παρελθόντος όπως αυτό συγκροτείται από τα δημόσια μνημεία και τη σχολική ιστορία.

Ας περάσουμε όμως στη διατύπωση ορισμένων συμπερασμάτων με τη μορφή υποθέσεων εργασίας για περαιτέρω διερεύνηση. Αρχικά ορισμένες ακόμη εθνογραφικές παρατηρήσεις. Από τα δύο ηρώα απουσιάζει εντελώς οποιαδήποτε θρησκευτική σημείωση, γεγονός που γενικά αντιβαίνει στον κανόνα³⁰ που χαρακτηρίζει τέτοιου είδους μνημεία. Είναι, άραγε, μια προσπάθεια του κράτους να γίνει μοντέρνο ή μήπως ένας ιστορικός συμβιβασμός απέναντι στην αλλόθρησκη και πληθυσμιακά υπέρτερη μουσουλμανική μειονότητα της πόλης; Αν λάβει κανείς υπόψη του, βέβαια, και το σχετικά πρόσφατο μνημείο για τους Εβραίους της Κομοτηνής που εξολοθρεύτηκαν το 1943 «από τους Γερμανοβούλγαρους

²⁹ Πρόκειται για το σημειωτικό ορισμό του κειμένου από τον Metz, όπως τον παραθέτει ο Ουμπέρτο Έκο, *Θεωρία Σημειωτικής*, Γνώση, Αθήνα 2004, μτφρ. Έφη Καλλιφατίδη, 96.

³⁰ Βλ. σχετικά Δαλκαβούκης – Δρίνης, ό.π. Το ίδιο συμβαίνει και στο μαιουσιό της Κόνιτσας, για το οποίο γίνεται λόγος πιο πάνω.

κατακτητές», όπως αναγράφεται χαρακτηριστικά³¹, θα μπορούσε να υποθέσει πως πρόκειται για μια πολυπολιτισμική στροφή στην πρόσληψη του πρόσφατου παρελθόντος. Οι υποθέσεις αυτές, όμως, μένει να διερευνηθούν συστηματικότερα και με πλουσιότερο εθνογραφικό και αρχαιολογικό υλικό, συμπεριλαμβάνοντας και άλλες εθνοτικές ομάδες της πόλης όπως οι Αρμένιοι.

Αυτό, πάντως, που φαίνεται περισσότερο βέβαιο είναι η απόπειρα του δημόσιου λόγου μέσω των μνημείων να διατυπώσει μια συγκεκριμένη και δεδομένη άποψη για το παρελθόν μέσα από μια εθνικά «ορθή» οπτική: άλλοτε αποσιωπώντας κι άλλοτε υπερθεματίζοντας ένα συγκεκριμένο κομμάτι του παρελθόντος διαμορφώνει και προτείνει αυτοματοποιημένες αντιλήψεις για την ιστορία, τέτοιες που να συνάδουν με τις εκάστοτε κεντρικές εθνικές επιλογές. Είναι αναπόσπαστο τμήμα μιας ευρύτερης διαδικασίας που διαμορφώνει μια «προσθετική μνήμη» για το παρελθόν στις νεότερες γενιές και τείνει να λάβει τα χαρακτηριστικά του *habitus*. Απέναντι σ' αυτή την εκδοχή της δημόσιας ιστορίας οι αντιστάσεις δεν είναι πάντοτε αποτελεσματικές, εξακολουθούν όμως να εκφράζουν μια κοινωνική αμφιβολία. Στις μέρες μας αυτή η αμφιβολία για τη δημόσια αφήγηση για το παρελθόν εντείνεται από τις αστοχίες του δημόσιου λόγου για το παρόν και το μέλλον της ελληνικής κοινωνίας.

Αν διασχίσει κανείς την κεντρική πλατεία της πόλης, ένα οποιοδήποτε ανοιξιάτικο ή καλοκαιρινό απόγευμα και βαδίσει ως το «σπαθί» θα δει στη σκιά της μιλιταριστικής αισθητικής του διάφορους πιτσιρικάδες να κάνουν τσουλήθρα ξανά και ξανά στη μικρή πυραμίδα που το συνοδεύει. Είναι οι ίδιοι πιτσιρικάδες που θα ερωτευθούν στο «μεγάλο» ή το «μικρό» πάρκο, αλλά ταυτόχρονα θα παρελάσουν σοβαροί κάτω από το ίδιο μνημείο για μερικά χρόνια ακόμη. Το τι θα θυμούνται από το μνημείο δεν είναι δυνατόν να το πούμε. Μπορούμε μόνο να ελπίζουμε στη διατήρηση της αμφιβολίας απέναντι σε κάθε εκδοχή του δημόσιου λόγου που επιχειρεί να χειραγωγήσει τόσο το χώρο όσο και τις κοινωνικές σχέσεις που εγγράφονται σ' αυτόν.

³¹ Από αισθητική άποψη το μνημείο μοιάζει με τα ανάλογα μνημεία που βρίσκονται στο Βόλο και τα Ιωάννινα και τα οποία κατασκευάστηκαν και στις τρεις πόλεις στη δεκαετία του 1990 με πρωτοβουλία των τοπικών ισραηλιτικών κοινοτήτων και των δημοτικών συμβουλίων, με αφορμή τη συμπλήρωση των 50 χρόνων από το Ολοκαύτωμα.